

Андрій ВАСИЛИКІВ

В історії нашого народу є багато постатей, котрі заслуговують на визнання та повагу. Чимало з них, проявляючи у різних політичних чи ідеологічних обставинах патріотизм і відданість Батьківщині, стали заслужено називатися героями. Цього року минає триста років від написання гетьманом Пилипом Орликом «Конституції прав і свобод Війська Запорозького». У цій статті мова йтиме про особу гетьмана Пилипа Орлика як, без перебільшення, українського героя та політичного діяча.

Конституція України 1710 р. засвідчила, що наш український народ є нацією свідомою, яка боролася і буде боротися за свої права, свою ідею. Гетьман Пилип Орлик все своє життя віддав на те, щоб поєднати два береги Дніпра, які розділилися через внутрішні чвари, в одну державу – Україну. Ця проблема актуальна до сьогодні, отож варто переосмислити цю ідею гетьмана, щоб не ділити, а будувати свою українську державу.

З життєпису...

Предки гетьмана Пилипа Орлика походили з чеського роду. Його батька Степана було вбито під Хотиним у Польсько-Турецькій війні 1673 року. Мати – з роду Малаховських, котрі жили на Віленщині в Ошмянському повіті. Тут, у селі Косуті, 11 жовтня 1672 року народився Пилип Орлик. Початкову освіту здобув у Литві, після того вступив до Києво-Могилянської Академії. Закінчивши студії, Пилип Орлик став консисторським писарем Київської митрополії. Такий уряд для двадцятирічного юнака був немалою честю. Згодом він потрапляє до Генеральної військової канцелярії. 1698 року одружився з дочкою полтавського полковника Павла Герцика Ганною і так опинився в колі козацької аристократії. Саме в цей час він постає як один із найталановитіших поетів своєї доби. Видав поетичні книги «Алцід російський» і «Гіппомен сарматський». Гетьман Іван Мазепа помічає талановитого юнака і 1702 року призначає його генеральним писарем.

Пилип Орлик здобув чималі маєтки на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині. Він відзначався гуманним ставленням до селян. Про це свідчить, зокрема, те, що у пізнішій його Конституції стільки уваги було приділено небагатим станам. Як людина вельми близька до гетьмана Івана Мазепи, Пилип Орлик був втаємничений у всі секрети тодішньої політики. 1707 року гетьман та генеральний писар поцілували хрест з животворящим деревом і поклялися на вірність один одному. Ось як описує це Пилип

Орлик: «Мазепа ...поцілував хреста із животворящим деревом, що лежав перед ним. А до мене повернувшись, сказав такі слова: «Покладаюся я на тебе кріпко і сподіваюся, що ані совість твоя, ані цнота, ані поштивість, ані вроджена кров шляхетська, не допустить тобі, аби мене, пана й благодійника свого, зрадив, однак для ліпшої надії, щоб я до твоєї вірності найменшого не мав сумніву, як я присягнув, так і ти присягни мені перед тим-таки розп'яттям на животворящим дереві Христовім, що мені дотримаєш вірності своєї та секрету». Цю клятву Пилип Орлик дотримав: він втратив усі свої маєтки, поставив на карту благополуччя своєї родини, піддав себе різним пригодам і нестаткам, але справи боротьби за незалежну Україну не зрадив ніколи.

Конституція

Після смерті Івана Мазепи у молдовських Бендерах¹ відбулися вибори нового гетьмана. Ним став генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Між ним і козацькою старшиною 5 квітня 1710 року було укладено угоду під назвою «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», що в історіографічній традиції має різні назви: «Конституція Пилипа Орлика», «Бендерська конституція», або ж «Конституція України 1710 року». Документ складається зі вступу-преамбули, 16 статей та присяги новообраного гетьмана. Ця Конституція стала квінтесенцією політичного мислення українців XVIII ст., бо фактично проголошувала Україну незалежною республікою (зберігався тільки протекторат шведського короля).

Гетьманська влада значною мірою обмежувалася, гетьманові заперечувалися самодержавні права. Далі йшлося про встановлення кордонів і забезпечення територіальної цілісності Козацької держави, яка б об'єднувала як Правобережну, так і Лівобережну Україну: «...як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської Держави перед усім у тому, які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріпленні від Речі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені». Тут же йшлося про те, щоб український гетьман за підтримки шведського короля домагався в сусідніх монархів визнання кордонів Козацької держави, а в Московського царя – повернення полонених козаків, захоплених упродовж 1708 – 1709рр.

Про налагодження добросусідських відносин із Кримським ханством йшлося в 3-ій конституційній статті. Найбільшим досягненням першої української Конституції була виписана у 6-ій статті законодавча норма колективного ухвалення рішень через голосування на представницькому органі влади – «публічних» Радах, які мали збиратися три рази на рік (на Різдво Христове, на Великдень та на Покрову Пресвятої Богородиці). Науковці стверджують, що Конституція 1710 року проголосила стану виборну монархію парламентського типу. Виборна рада поруч з виборним гетьманом була водночас і законодавчим, і контрольним, і розпорядчим органом. Отже, встановлювалася колегіальна демократична форма правління Україною.

Дев'ята стаття встановлювала повноваження тогочасного міністра фінансів – генерального підскарб'я: «...який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами і повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну». Як слід боротися зі свавіллям козацьких можновладців і тогочасною корупцією, зазначалося у десятій статті: «Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому Війську порядками за посадою уряду свого має

ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утюження, накладу, пригнічення та здириства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого і кориснішого собі мешкання».

Права українських міст, міщан, купців та селян забезпечувалися 12 і 14 статтями.

Зокрема, у 12 статті зазначалося: «Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто з жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили з посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегші ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл... Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції». Окремо в документі обумовлювався статус міста Києва та міст із Магдебурзьким правом: «Столичне місто Київ та інші українські городи з магістратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були захвані непорушно, повагою сього акту елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі».

Наприкінці Конституції зазначалося, що виконання усіх статей тогочасного Основного закону (Конституції) має забезпечувати гетьман: «...сприятиме тому ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для кінцевого виконання, які Його Вельможність зволить потвердити не тільки приписом своєї руки, а й формальною присягою і тисненням віськової печатки».

Присяга

Окрім того, новообраний гетьман Пилип Орлик, котрий, як відомо, довгий час був «правою рукою» Івана Мазепи, склав присягу такого змісту: «Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в Святій Тройці, на тому, що будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, з давніми правами та звичаями військовими, за зволенням Найяснішої Королівської Величності Шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького Війська тут, при боці Його Королівської Величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким Військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції, по всіх пунктах, комматах та періодах незмінне виконувати: милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане мати; жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а в середині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження; оголошувати усякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить. Обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому Війську осіб пошанування й любов до всього старшого й меншого товариства, а до переступників, згідно з артикулами правними, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна Страсть Христова. А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую».

Слід зауважити, що хоч внаслідок постійних воєнних дій реалізація положень Конституції

Української держави й була досить обмежена внаслідок несприятливої міжнародної ситуації та поразки українців у Полтавській битві 1709 р² ., але впродовж декількох років її статті частково діяли на теренах Правобережної України. Водночас Конституція 1710 р., яка була укладена між гетьманом Пилипом Орликом і козацькою старшиною, переконливо засвідчила прагнення більшої частини української еліти жити згідно з власними звичаями, традиціями та законами. Конституційні положення, з одного боку, узагальнили весь накопичений у попередні роки державотворчий потенціал козацтва, а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних виступів українського народу за незалежність.

Політична діяльність

Уже саме обрання Пилипа Орлика відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII Густава³ , а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт «вимагання Орликом» у цього північно-європейського монарха гарантій щодо протекцій над Україною, доки з неї не буде знято «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей». Майже через місяць після виборів, 10 травня 1710 року, Карл XII Густав надав такий гарантійний документ гетьманові. Цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а й ставав гарантом незалежності України та її кордонів.

Наступним етапом політичної діяльності Пилипа Орлика було впровадження своїх задумів у життя. У своїх планах він мав визволити Правобережну, Лівобережну та Слобідську Україну. Натомість король Карл XII Густав будував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом із турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 року у похідній резиденції шведського монарха поблизу Бендерської фортеці відбулася нарада за участю гетьмана Пилипа Орлика та кримського хана Девлет-Гірея, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною.

Вже у березні 1711 року разом з татарами Пилип Орлик вирушив на Правобережжя. Гетьман видав універсали до українського народу і розіслав їх по Україні. Написав він листа і до лівобережного гетьмана Івана Скоропадського, пропонуючи йому гетьманський титул. Іван Скоропадський на те не пішов, навпаки вислав на Правобережжя військо, очолюване генеральним осавулом Бутовичем. Незважаючи на це, Правобережжя стало на бік Пилипа Орлика. Бутович був розбитий і здався у полон. На Слобожанщину рушив кримський хан й успішно почав її відвоювати разом з українськими козаками. Але хан дійшов до Водолагу й повернув назад. Тоді цар Петро I люто розправився з козаками. «Яких тільки нечуваних звірств не робили татари! – з болем писав Пилип Орлик. – Вони обдирали і спустошували церкви, одні з них обертали в кінські стайні, а інші спалювали до попелу, а ще інші навмисно у всілякі способи оскверняли...» Пилип Орлик прохав Карла XII заступитися за українців, але, хоч турецький султан видав наказ відпустити бранців, Правобережжя було сплюндроване. Отже, визволити Україну гетьманові не вдалося.

Ця невдача спонукала Пилипа Орлика до пошуку нових союзників – султана Османської імперії Ахмета III (1673 – 1736 рр.). Султан оголосив війну Російській імперії. Османська армія переправилася через Дунай і підійшла до р. Прут, де російське військо зазнало жорстокої поразки. Цар Петро I ледве не потрапив у полон, але через викупи звільнився.

У липні 1711 р. між Османською та Російською імперією було підписано т. зв. Прутський

мирний договір. Питання про політичний статус України було одним із головних під час переговорів. Цар змушений був «відняти від неї руку» на користь гетьмана. Внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Пилипом Орликом і султаном Ахметом III. Але виконання Петром I прутських домовленостей змусило Ахмета III переглянути цей проект договору в новому варіанті. На жаль, у ньому не згадувалося про передачу українському гетьманові Лівобережжя. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Ахмету III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на 25 р., яке було підписано в Стамбулі 3 квітня 1712 р. Поступово Пилип Орлик у зовнішній політиці відійшов від орієнтації на військову підтримку Туреччини. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір із Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Таким чином, військова акція щодо визволення Правобережної України зазнала поразки остаточно.

Еміграція і «полон»

Відтоді починається важке й сумне емігрантське життя гетьмана Пилипа Орлика. Він виїхав до Швеції, де після смерті короля Карла XII Густава 1718 р. знову розпочав дипломатичні акції щодо створення європейської коаліції проти Росії. 1 лютого 1722 р. гетьман таємно виїжджає із Кракова і вирушає до Туреччини. Зупинився він у Хотині, був затриманий місцевим пашею. Султан оселив його на довгі дванадцять років у Салоніках. Цей період власного життя гетьман називає «своїм полонем». Нова доба політики гетьмана-вигнанця почалася лише 1729 р. Пилип Орлик співпрацює із сином Григором, котрий став посередником в його дипломатичних стосунках. На початку 1739 р. гетьман жив у Яссах, звідки вів переговори з Туреччиною. 1 вересня Ясси зайняло російське військо, і він переїхав до Бухареста. Турки наказали гетьманові виїхати, і він повернувся до Ясс, але прожив там недовго. Помер гетьман Пилип Орлик 24 травня 1742 р. Відомо, що, крім Конституції України 1710 р., гетьман Пилип Орлик написав маніфест до Європейських націй, який було оприлюднено навесні 1712 р. Головною ідеєю цього документа було пояснення основних мотивів боротьби за визволення українців з-під влади Москви: «Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами. Ми не будемо діяти, керуючись почуттям помсти, а, навпаки, згідно зі справедливістю та правом, що дозволяє кожному боронити свою власну справу та свою власну мету».

На завершення

«Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну», – писав в одному з останніх листів до свого сина Григора володар гетьманської булави в еміграції Пилип Орлик. Цим він не тільки засвідчував свій високий громадянський патріотизм і непереможну політичну волю, а й заповідав наступним поколінням українців бути незламними в боротьбі за свою свободу та національну ідею.

Примітки:

1 Бендери – місто в Бессарабії на правому березі Дністра, біля якого в с. Варниці 1709 р. помер гетьман Іван Мазепа.

2 Полтавська битва змінила баланс сил у Європі на початку XVIII ст. Її зараховують до 10 найбільших битв в історії людства. Вчені сперечаються щодо кількості війська з російського боку (від 42 500 до 76 000), та українсько-шведської армії (від 20 до 40 тисяч). Не існує серед істориків і спільної думки стосовно стосунків між українським гетьманом і шведським королем. Від 1 червня 1709 року шведи почали бомбардувати

місто артилерією. Петро I вирішив атакувати шведів 29 червня. 20 тисяч добірного козацького війська, під керівництвом полководців: Івана Скоропадського, Семена Палія, Гната Галагана, Данила Апостола – опинилася на боці царя, що й забезпечило йому перемогу над армією шведів, фінів та українців. Збереглися свідчення сучасників про масовий перехід козацьких ватажків зі своїми підрозділами з табору Мазепи на бік Петра I напередодні вирішальної битви. Гетьман жодного разу не намагався зупинити перебіжчиків чи покарати їх за непокору. З дня Полтавської битви, за словами шведського історика Петера Енглунда: «закінчився період шведського панування, Росія почала звільнятися від свого старого ворога, могутнього сусіда, який закривав вихід до Балтійського моря. Водночас, Полтавська битва була колосальною катастрофою не тільки для Швеції, але й для Європи. Вона зламала колишній баланс влади: могутність після Полтави перейшла від Швеції до Росії, яка зміцнилася і перетворилася на велику державу». Наша країна з 1709 року втратила свою незалежність і припинила існувати як держава. За словами Вольтера, Полтавська битва показала Європі, що Україна прямувала до свободи і прагнула незалежності від Москви, як колись намагалася вибороти незалежність від Польщі в битві під Жовтими Водами. З Король Карл XII Густав (1682 – 1718 рр.) – шведський король і відомий полководець.

Використана література

Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. – Київ: МАУП, 2006
Олег Корнієнко. Нариси військової історії України. – Київ: «Наш час», 2008
Тарас Чухліб. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. Київ: «Наш час», 2008

Андрій ВАСИЛИКІВ. Гетьман Пилип Орлик та перша Конституція України// СЛОВО № 4 (44) 2010, с.19-23